

Revolucija spolnih vlog – ženske brez otrok

Revolution of gender role – childless women

Saša Kačičnik

Povzetek

Saša Kačičnik, univ. dipl. soc. ped., Racio Social, Zavod za razvoj socialnih in zaposlitvenih programov, Kersnikova ulica 19, 3000 Celje.

V pričujočem članku posvečamo pozornost ženskam, ki so se odločile za življenje brez otrok. Teoretično predrazumevanje utemeljuje institucijo spolnih vlog, ki se je manifestirala na različne načine, predvsem preko ideološkega aparata Cerkve in z definiranjem ženske spolne vloge preko pojmovanja moške spolne vloge. Moderno materinstvo, ki ga napove feminizem, materinstva ni več tretiral kot tipični del ženske identitete. Pomemben premik predstavlja dejstvo, da so se nekatere ženske začele drugače doživljati, želele so spremembe. V raziskavi, ki jo predstavljamo, nas je zanimalo, kakšne so značilnosti žensk, ki se ne odločijo za vlogo matere navkljub trdoživi in

dolgoletni ideologiji spolnih vlog. Da bi prišli do teh spoznanj, smo izvedli osebne intervjuje, pridobljene podatke pa analizirali s pomočjo kvalitativne analize. Rezultati kažejo, da je za ženske, ki se ne odločijo za otroke, značilno, da se zavedajo svojih izbir in svobodne odločitve glede svojega življenja, kot ga želijo živeti.

Ključne besede: *spolne vloge, ženske brez otrok, moderno materinstvo, spolna identiteta.*

Abstract

This article is about voluntarily childless women. Theoretical understanding is establishing institution of gender role, that is manifesting on different manners, above all through ideologic machine of church and with defining woman gender through defining male gender role. Modern maternity, that predicts feminism, does not include maternity as typical part of woman identity. Important shift is introducing fact, that some woman experience motherhood diferently, they want changes. In our research we wanted to find out what are the main characteristics of a woman as non-mother, living in the society which has a strong tradition of gender role ideology. To obtain this information the personal interviews have been used. The data has been processed by the qualitative analysis. The results show that childless women want to live their lives as they wish, because they are aware of the choice they have as women, no matter what society expects of them.

Key words: *gender role, childless women, modern motherhood, gender identity.*

Uvod

Ženske brez otrok so družben pojav, za katerega ne moremo reči, da je šele začel obstajati. Je pojav, ki je v tem družbenem prostoru in času naletel na posluh oziroma je skozi zgodovino »pridobil pogum«, saj ženska spolna vloga ni več enaka, kot je bila nekoč. Ženska se ne uresničuje več le v razmnoževalni funkciji, ne skrbi več samo za potrebe drugih, predvsem otrok, ni več vezana le na domače ognjišče. Še več, ima tudi svoje želje in potrebe. Ne samo to, odklanja celo tisto, kar jo je desetletja v hierarhiji spolov preko ideologij in mitov pojmovalo za žensko in označevalo njeno prvobitno vlogo. Odklanja materinstvo.

Nekatere ženske torej ne želijo biti matere.

V pričujočem članku se osredotočamo na utemeljevanje spolnih vlog, manifestirano preko mitologije, krščanske ideologije in definiranja ženske spolne vloge preko pojmovanja moške spolne vloge, ter na razumevanje sodobnega materinstva. V raziskovalnem delu pa želimo spoznati značilnosti žensk, ki se iz različnih razlogov niso odločile za otroka: kaj jih označuje (v čem so drugačne, če so), kako je njihova odločitev vplivala na njihov način življenja, kakšni so njihovi razlogi za to odločitev, kako doživljajo sebe in svet okoli sebe, kaj je k rigidnosti razumevanja spolnih vlog prispevalo skozi zgodovino krščanstvo, kakšne so značilnosti modernega materinstva in kako ženske danes doživljajo svojo materinsko vlogo.

Spolne vloge skozi čas

Delitev na um in telo je imela za ženske skozi zgodovino usoden pomen, saj so jih različne ideologije, predvsem pa krščanstvo, vezale le na telesni binarni pol. Pamet, razum, mišljenje, s tem pa objektivnost, racionalnost, zmožnost sprejemanja odločitev in produciranja znanosti, so bili pridržani za moške.

Posledice delitve na moško objektivnost in žensko subjektivnost so se kazale tudi v vsej zgodovini izobraževanja pri nas. Tradicionalna vloga žensk je bila prenos znanj in vednosti med generacijami. V razvijanju kulture je delovalo predvsem domače ognjišče (po Wollstonecraft, 1993). Neprezrljivo »sicirno«, distinkcijsko točko

med spoloma pa omeni še Ardenerjeva (1978), ko pravi, da sta spola jasno razlikovana že v naravi, tam, kjer se življenje začne, v rojstvu. Žensko se definira po tem, da je sposobna roditi, in moškega po tem, da tega ne zmore – in to so naravna dejstva. In ženska je mati, gospodinja, žena; moški je uslužbenec, mož, oče. V tem zaporedju. Avtorica (prav tam) opisuje položaj ženske kot prednost, češ: vsi smo bili rojeni, vendar vsi ne moremo rojevati.

Po besedah De Beauvoirjeve (1999) si je težko predstavljati situacijo ženske pred obdobjem poljedelstva. Ženski so sicer bila zaupana težka dela, predvsem pa je bila ona tista, ki je prenašala tovor; a zadnje dejstvo je dvoumno: ta funkcija ji je bila verjetno dodeljena zato, da je moški med skupinskimi premiki ohranil proste roke in se je lahko branil pred morebitnimi napadalci, pred živalmi ali ljudmi; imel je torej najnevarnejšo vlogo, ki je zahtevala tudi največjo moč. Kljub temu pa se zdi, da so bile ženske pogosto dovolj krepke in dovolj odporne, da so lahko sodelovale pri vojnih odpravah (prav tam). De Beauvoirjeva v svojem drugem delu pravi, da je najhujše prekletstvo, ki zaznamuje žensko, dejstvo, da je izključena iz vojaških odprav. »Človek se nad žival ne dvigne s tem, da da življenje, ampak s tem, da tvega svoje lastno; zato se v človeštvu večvrednost ne pripisuje spolu, ki rojeva, ampak spolu, ki ubija.« (2000: 97.) Kljub vsemu pa so bili tedaj tako kot danes moški po telesni moči najverjetneje v prednosti; v času, ko se je narava človeku najbolj upirala in ko so bila njegova orodja najbolj nerazvita, je bila ta prednost zagotovo izredno pomembna. Kakorkoli že, četudi so bile ženske tedaj še tako krepke, so sužnosti, povezane z razmnoževanjem, zanje pomenile hudo okrnitev: Amazonke so si - po pripovedovanjih - odrezale prsi, kar pomeni, da so vsaj v času svojega vojaškega življenja zavračale materinstvo. Pri normalnih ženskah pa so menstruacija, nosečnost in porod zmanjševali njihove delovne zmožnosti in jih obsodile na dolga obdobja onesposobljenosti: glede obrambe pred sovražniki, glede lastne oskrbe in oskrbe svojega zaroda so bile odvisne od zaščite vojščakov, od lova in ribolova, s katerima so se ukvarjali moški; ker seveda ni bilo nikakršnega nadzora rojstev, ker narava ženskam ne zagotavlja obdobja neplodnosti tako kakor drugim ženskim osebkom pri sesalcih, so ponavljajoča materinstva verjetno zahtevala največji del njihovih moči in časa; otrokom, ki so jih rojevale, same niso zmogle zagotoviti preživetja. To je eno

poglavitnih dejstev z odločilnimi posledicami: začetki človeške vrste so bili težavni; ljudstva, ki so se preživljala z nabiralništvom, lovom in ribolovom, so naravi s hudimi napori iztrgala le skromne plodove; glede na sredstva, s katerimi je razpolagala skupnost, se je rojevalo preveč otrok; ženski je njena nesmiselna plodnost onemogočala, da bi aktivno sodelovala pri povečevanju teh sredstev, hkrati pa je sama ustvarjala nove in nove potrebe (po De Beauvoir, 1999).

Zdi se, kot da bi v času, ki je minil, ženske ne počele nič pomembnega, le rojevale so otroke in skrbele za družino. Tako nam prikazuje zgodovinopisje predvsem na spremljajočih fotografijah, te pa so pomemben agens pomnjenja ali spominjanja. Če se spominjamo le takih žensk, se sprašujem, kako naj potem verjamemo, da je njihova »narava« drugačna, aktivna, intelektualna in kulturna?

Schulz (1998) se sprašuje, ali imamo patriarhat ali matriarhat? Pravzaprav vseeno, saj ugotavlja, da so tako moški kot ženske nesrečni. Nekaj se mora spremeniti. Treba je najti nove vloge oziroma: stare, tradicionalne vloge spolov niso več primerne, treba jih je zavreči. Naš svet trpi tako zaradi očetovske kot zaradi materinske orientacije. Oba modela, če ju prakticiramo enostransko, sta za v koš. Matere že dovolj dolgo nalagajo na ramena otrok šaro izročilnih predstav o vzgoji. Očetje že dovolj dolgo igrajo vladarje, ki sami zase prav dobro vedo, da so sužnji – namreč sužnji države, družbe in žensk. S tem se strinja Jalušičeva (1992), saj danes kvalitete žensk niso več pomanjkljivosti. Pravi, da so ženske moralnejše od moških in imajo kvalitete, ki so jih poprej imeli za pomanjkljivosti (npr. manj fizične moči, rojevajo ...). V resnici so to prednosti, ki bodo prihodnji družbi bolj koristile kot fizična moč in nasilje. Obrat in razlika od zagovornic/-kov pravic žensk v 18. stoletju sta očitna: tam so bile ženske nekrepostne (kriva je bila vzgoja). V 19. stoletju so začeli zastavljati vprašanje, ali ni z vstopom v politično javnost ogrožena ženska krepost sama, kajti politika je veljala za izprijeno. Tako naj bi žensko zaščitili pred negativnimi vplivi polja javnega. Dali so ji občutek, da je potrebna na drugem področju (prav tam).

Irigarayeva (1995) podaja rešitev za položaj ženske izven družine. Sprašuje se, kako le-tej povečati vrednost? Neobhodno potrebno je vpisati pravice žensk v ustave. Ženske potrebujejo specifične pravice. Še vedno živimo v družinsko-religioznem okviru, kjer predstavlja ženska telo, moški pa glavo. Njuna identiteta je bila opredeljena izključno z odnosom do družine. Treba jo je ponovno

zamisliti kot identiteto polovice človeške vrste: kot ženski spol, še predlaga Irigarayevea.

Sicer se po Schulzu (1998) od sedemdesetih let ženske že orientirajo nanovo, moški pa se šele zdaj začenjajo. Napredna družba ob koncu 20. stoletja ponuja za to obema spoloma enake možnosti. Če se bomo obdržali v naslednje tisočletje, meni, bomo lahko rekli, da smo imeli srečo; če ga hočemo preživeti, potrebujemo drugačne strategije in drugačno reševanje konfliktov, kot smo jih poznali doslej. Gre za zelo resno zadevo, ne za šalo, ki bi jo obravnavali v TV-klepetalnica, v modnih revijah in satiričnih časopisih, še pravi Schulz.

Mitologija – utrjevalec spolnih vlog

Miti delujejo kot podlaga za utrjevanje predstav o nezmožnosti spremembe moškosrediščne urejenosti družbe. V zahodni kulturi pri vrednotenju ženske predstavlja pomembno vlogo grška mitologija – mit o Pandorini skrinjici in njene interpretacije – ter Sveto pismo – zgodba o izgonu iz raja in njene interpretacije.

Antična mitologija ponuja mit o Pandori, ki je dobil svojo klasično podobo v Heziodovi Teogoniji. V njej ženska predstavlja Zevsovo (vrhovni bog v grški mitologiji) maščevanje nad ljudmi, ki ga izzove Prometej (Rotar, 1987: 36–37). Zevs je popolne ljudi (antropoi) spremenil v nepopolne (andres), ki poleg sebe nujno potrebujejo svoje dopolnilo in hkrati nasprotje – ženske. Prvo žensko, Pandoro, ki jo Heziod imenuje lepo zlo, je Hejfast (v grški mitologiji bog ognja in zaščitnik rokodelstva, Zevsov sin) oblikoval po podobi boginj, čistih devic, izdelal pa jo je iz prsti in vode. Zevs pošlje Pandoro k Epimeteju, in ko ta odpre njeno skrinjico (kar je prispodoba za vulvo ali himen), se nad človeštvo zgrnejo vse nesreče, težave in bolezni (prav tam).

Pandora je tako v prej popolno skupnost uvedla spolnost in po Heziodu ukinila zlato dobo, ko »so moški rodovi živeli na zemlji brez vsakršnega zla, brez težkega dela in brez vsake hude bolezni« (Millet, 1985: 27–28, po Okički, 2000). Zlo je na svet torej prišlo z žensko in spolnostjo. Kate Millet poudarja, da so stari Grki vedno, kadar so želeli spolnost povečevati, s falusom slavili plodnost, ko

pa so hoteli spolnost očrnuti, so navajali Pandoro, njeno »čud psice in sleparsko naravo, polno krutosti in hrepenenja, ki izčrpava telo«.

Poleg Pandore nudi antična mitologija še nekaj podobnih negativnih ženskih likov, npr. pošasti, kot so gorgone, harpije in sirene, moškimi sovražne Amazonke ter čaravnice, kot sta Medeja in Kirka, ki imata obe opravka s spolnostjo. Evripidova Medeja v skladu z lepim zlom pove, da je narava naredila ženske povsem nezmožne za dobra dejanja, spretno le pri povzročanju zla (Rotar, 1987).

Sveto pismo pa nam ponudi poročilo o izgonu iz raja. Milletova (po Okički, 2000) meni, da je zgodba o Adamu in Evi zgodba o tem, kako je človeštvo spoznalo spolno občevanje. Spoznanje naj bi bilo le prisposodba za spolnost, ki jo prva izkusi Eva, zapeljana od falične kače (kača kot simbol za penis). Adam podleže šele potem in se izogne neposredni krivdi za greh. Podobno kot v antični verziji mita o padcu človeštva tudi tukaj ženska poruši idealni svet brezdelja, oblastniški bog pa svoje podložnike kaznuje zaradi odkritja spolnosti. Adam je obsojen na garanje »v potu svojega obraza«, Evi pa sta zaukazana podrejenost moškemu in »biološko delo«, rojevanje.

V 18. stoletju je začela izginjati antična in srednjeveška podoba demonične, poltene, zlu podvržene ženske narave, namesto nje pa se je uveljavila predstava o brezspolni, pasivni, skrbni materi in soprogi, »angelu doma«. To pozitivno, materinsko podobo ženske poseblja lik device Marije. V njem se uresničuje mit o materini nesebičnosti, radodarnosti, katere največje zadoščenje je žrtvovanje same sebe. Devica Marija predstavlja čistost ženske, ki služi svojemu otroku, saj je nedotaknjena od skrbi ali strasti (Jogan, 1990). Maca Jogan še ugotavlja, da je bilo malikovanje materinstva, utemeljeno na razlagi naravnega, reprodukcijskega poslanstva žensk, zelo prepričljivo in je zato dajalo vtis naravnosti, celo samoumevnosti, Vendar pa je bilo to idealiziranje materinstva v katoliški ideologiji vedno element sistematičnega ohranjanja in utrjevanja patriarhalne organizacije kot univerzalnega principa življenja v vseh družbenih sferah. Nikoli ni namreč šlo za malikovanje kakršnega koli materinstva, temveč zgolj patriarhalno določenega (to dokazuje izjemno odklonilen odnos do nezakonskih mater in nezakonskih otrok), in tudi ne za problematizacijo konkretnih razmer za večinske (delovne) sloje, v katerih je v vsakdanjem življenju potekalo materinstvo, temveč za

ohranjevanje obstoječe patriarhalne organizacije življenja v družini in družbi (prav tam).

Ideologija krščanstva in ženski značaj

Cerkev je dodobra izrabila željo po izobrazbi in branju, ki so jo gojile ženske v prejšnjih stoletjih. Če sodimo po naslovih, si je verska literatura predvsem prizadevala vzgajati ženske za ponižnost, uslužnost in bogaboječnost. Knjige so ponujale identifikacijske modele, ki jih je bilo nemogoče doseči, saj zgodbe niso vsebovale nič zemeljskega, vsakdanjega. Vpeljevale so tri sprejemljive statuse žensk, in sicer device, vdove in zakonske žene/matere, vse tri statuse pa so konceptualizirale tako, da jim nikoli ni bilo mogoče popolnoma zadostiti (po Leskošek, 2002). Leskoškova ugotavlja, da so bili ti modeli v svojem idealu nedosegljivi in so hkrati delovali kot močno disciplinsko orodje, saj je bil strah pred grehom močan, posledice hude, hkrati pa se ni bilo mogoče izogniti grehu ali kršenju zapovedanega načina življenja, saj je bil ta nedosegljiv. Knjige so hkrati popisovale vse mogoče grozljive kazni, ki so se zgodile grešnim dekletom in ženam. De Beauvoirjeva (1999) omeni moralne predstave, ki se nanašajo na vprašanje abortusa, ko je krščanstvo zarodek obdarilo z dušo; abortus je tako postal zločin proti samemu plodu. Torej zarodek ima dušo, ki ji s tem, ko jo brez krsta uničimo, zapremo vrata v raj. De Beauvoirjeva (2000) poudarja, da cerkev ob določenih priložnostih – v vojnah ali pri smrtnih obsodbah – dovoljuje poboje odraslih ljudi, za zarodke pa hrani svojo nepopustljivo humanitarnost. Zarodek ni odrešen s krstom: toda v času svetih vojn proti nevernikom tudi ti niso bili odrešeni, pa so njihovo pobijanje kar se le da vneto spodbujali. Vse žrtve inkvizicije prav gotovo niso bile deležne božje milosti, tako kot je niso deležni vojaki, ki umrejo na bojnem polju, in zločinec, ki ga obglavijo pod giljotino. Zakaj torej Bog ne bi mogel v svoja nebesa sprejeti zarodkove duše (prav tam)? Tu v resnici zadevamo ob dolgotrajno in trdoživo tradicijo, ki nima nobene zveze z moralo.

Iz tega začaranega kroga je bilo – tako kakor iz Cerkve – težko izstopiti. Ker ni bilo druge literature in izobrazbe, so bili ponujeni ideali in kazni kot referenčni okviri za vsakdanje življenje. Težko je bilo o sebi misliti drugače (Leskošek, 2002).

De Beauvoirjeva (1999) opisuje Cerkev kot ustanovo, ki izraža patriarhalno kulturo in ji služi, v njej pa se za žensko spodobi, da je priključena moškemu. Samo kot njegova pohlevna služabnica bo lahko postala tudi blagoslovljena svetnica. Tako se v jedru srednjega veka izoblikuje najbolj dovršena podoba ženske, kakršna koristi moškim: obličje Kristusove matere obda svetniški sij. Devica Marija je obratna figura grešne Eve; njena noga pod seboj mečka kačjo glavo; prek nje prihaja zveličanje, tako kot je prek Eve prišla poguba. V oči vpadljiva je črno-bela dualna porazdelitev atributov lika Eve in device Marije, ki ju religija ponuja: Eva je kriva, Marija brez krivde, Eva je posredno povzročila spolno slo, Marija je spočela "brezmadežno", Marija se je pokorila božji volji, Eva pa je neposlušna Bogu (prav tam). Štularjeva (1999) opozarja na skrito in nepremagljivo težavo: ženske naj bi težile k približevanju liku Marije, vendar nikoli ne morejo doseči ideala, saj ne morejo biti device in hkrati matere (sploh pa ne matere Boga). Lahko so le eno ali drugo, kar pomeni, da so lahko le polovične, nepopolne. Rdeča nit obeh razpoložljivih identitet je krivda: krivda zaradi spola samega, saj je ženski spol zakrivil izgon iz raja, in krivda zaradi ne(z)možnosti doseči ideal Marije. Nenehno in večizvorno produciranje krivde pa omogoča podredljivost žensk (prav tam).

Materinstvo kot naravni pojav ne zagotavlja nobene moči. Edina možnost, da ženska premaga svojo izvorno napako, je to, da se ukloni božji volji, ki ji namenja podložnost moškemu. In tako podrejena si lahko v moški mitologiji pridobi novo vlogo. Dokler je hotela vladati in dokler se ni očitno odrekla svojemu položaju, so jo pobijali in poniževali, kakor podložnica pa bo lahko spoštovana. In ker je bila zaslužnjena kot Mati, bo tudi ljubljena in spoštovana predvsem kot mati (prav tam).

Ideologija materinstva in nadzor

Kot smo lahko videli, je bila celotna ideologija materinstva močno podrejena katoliški veri in njeni organizaciji vsakdanjosti, ki je temeljila na materinstvu kot dolžnosti, in ne kot izbiri. Vsa svetost in nadnaravnost sta izhajali iz vere in ljubezni do "Stvarnika". Mati je bila ena izmed vlog v organizaciji vsakdanjega življenja, ki je omogočala delovanje Katoliške cerkve.

Ženske so zato morale najprej sekularizirati svojo materinsko vlogo, da so potem lahko do svojega materinstva postavile manj zavezujoč odnos. Sekularizirale so ga z zahtevo do splava, legitimiranjem nezakonskih mater in otrok ter nenazadnje z zahtevo po civilni poroki in razvezi. Kljub vsemu pa jim je težave povzročalo prepričanje o naravni poklicanosti za materinstvo. V kolektivnem in tudi profesionalnem spominu narava pogosto nastopa kot materinski instinkt, ki ostane do konca nepojasnen (po Leskošek, 2002).

Glede na to, da so velikokrat ženske tiste, ki reproducirajo patriarhalno ideologijo in vzdržujejo svoj položaj na poziciji podrejenega, se postavlja vprašanje, kateri so glavni viri prenosa patriarhalnih vzorcev mišljenja iz generacije v generacijo. Veliko število žensk namreč (še vedno) razume družino kot osnovno družbeno institucijo, kjer se lahko realizirajo – v vlogi matere in žene. Tako se srečamo s paradoksom, da so ravno ženske, ki naj bi jih tradicionalna patriarhalna družina najbolj ogrožala, glavne protagonistke ohranjanja androcentrizma. »Vzgojite ženske enako kot moške,« pravi Rousseau, »in čim bolj bodo podobne našemu spolu, tem manj moči nad nami bodo imele.« (Wollstonecraft, 1993: 72.) Tako v polje družbeno vidnega tudi dejavnost žensk stopa predelana: na eni stani jo prikazujejo kot lepo in privlačno, po drugi pa kot za obstoj celotne družbe zelo pomembno.

Maca Jogan (1990) piše, da je največjim dominacijskim obremenitvam vedno sledilo največje romantiziranje in olepševanje dejanskega položaja žensk, da bi slednji postal sprejemljiv za vsako posameznico in da bi se zakrila dejanska instrumentaliziranost. Za nemoten potek vsakdanjega družbenega življenja je bilo nujno prikriti prikrajšanost žensk. Akterji tega ideološkega govora so svoje interese in realno stanje žensk simbolno popravljali s povečevanjem družine in materinstva. Dejansko pa je bilo glorificiranje materinstva eden najbolj perverznih in zahrbtnih mehanizmov diskriminacije in ohranjanja spolne hierarhije ter je služilo kot krinka za hudo izkoriščanje in nadzorovanje žensk (prav tam).

Pri vsem ideološkem razpravljanju o materinstvu pa ne gre za nič drugega kot za nadzor nad žensko reprodukcijo in s tem nad žensko nasploh. Leskoškova (2002) utemeljuje, da je bila ravno reprodukcija predmet nadzora in uravnavanja v vsej zgodovini in je globoko vtisnjena v kolektivni spomin žensk. V časih, ko reprodukcije niso uravnavali z medicinsko tehnologijo,

je na njen nadzor najmočneje vplivala katoliška organizacija ženskosti in njene reprodukcije s sistemom socialnega nadzora in kaznovanja. Pozneje se je v isti nadzor vključila še medicina. Znanost, zlasti medicinska, je povzročila številne zmote, ker je odločala o vprašanjih, ki so npravna, socialna, kulturna in filozofska, ne pa samo medicinska, in je napačno poučevala o spolnem življenju. V tistem času so torej prepoznavali isto ideologijo, ki se je iz vere nadaljevala v različnih znanostih, še zlasti v medicini, ki je imela moč poseganja v človeško telo, kar je bilo usodno za ženske, ker je omejevalo njihovo svobodno voljo. Rezultata teh posegov sta bila z vedno večjo osveščenostjo dva. Prvi, ki se je dogajal v manjšem obsegu, je bilo prostovoljno materinstvo, drugi pa so bile odločitve samskih žensk, da kratko malo ne bodo imele otrok, s čimer so se izmahnile nadzoru in obdržale svobodno voljo odločanja o sebi. Obe odločitvi sta bili enako radikalni in sta odsevali željo po večji osebni svobodi in svobodni volji pri ravnanju z lastnim telesom. V okolju, kjer sta bila formalni in neformalni nadzor močna, sta bili ti dve odločitvi edini mogoči, saj sta bili intimni, osebni in vanju ni bilo mogoče posegati s tehnologijo. V odločitvah so sicer posegali z javno moralo in drugimi družbenimi pritiski, vendar je nastanek ženskega gibanja, zlasti njegov vpliv na spremembe mentalitet, dajal dovolj moči za upiranje družbeni organizaciji materinstva, ker je legitimiral svobodno voljo. Razprave na prelomu stoletja, še pravi avtorica (prav tam), moramo zato razumeti zlasti kot dekonstrukcijo te organizacije, ki pa ni bila enostavna, saj je bila obremenjena z močnimi moralnimi in etičnimi kodami: materinstvo je namreč enačeno z ženskostjo; je najlepši in najnaravnejši poklic, ki je ženski prirojen; ženska moč je v materinski ljubezni; ženske, ki si materinstva ne želijo, niso organsko normalno razvite; ženski da pravi pečat šele materinstvo; odrekanje materinstvu je egoizem in sebičnost; šele izobraženost povzdigne žensko v pravo mater; razmerje do otroka prihaja iz globin človeškega obstoja ženske ter določa smer njenim čustvom in odrekanju; življenje v družini je zato vpeto v prirojene odnose, ki jih ni mogoče obiti ali zatajiti (prav tam).

Ženska je torej ženska le tedaj, ko je mati.

Moderno materinstvo

Uravnavanje rojstev, ki označuje predvsem čas modernega materinstva, pravzaprav ne označuje zgolj tega časa. Tudi do konca 18. stoletja so si nekatere ženske zaslužile naziv čarovnice, ker so želele vzeti stvari v svoje roke in preusmeriti svojo usodo. Z razlago, da je ženska spolnost povezana s hudičem, je cerkvena oblast opravičevala poboj žensk – do konca 18. stoletja je bilo v Evropi pobitih 6 milijonov žensk (Jogan, 1990), obdolženih čarovništva. Heinsohn in Steiger (1993) ugotavljata, da so bile “modre” ženske tisoč let edine zdravilke ljudstva in so delovale izključno brez moške konkurence. Ginekologija in porodničarstvo sta namreč kot glavni področji delovanja v zdravilstvu postopoma prešla v domeno moških.

Sheila Kitzinger (1994) poudarja, da je Katoliška cerkev s sovraštvom gledala na babice tudi zaradi tega, ker je moč zdraviteljice ogrožala moško avtoriteto Cerkve, ker so delovale vzporedno in v nasprotju s cerkvenimi oblastmi in moškim zdravilstvom, ki ga je urejala Cerkev. V predindustrijskih družbah je bil namreč dejanski ali vidni nadzor rojstev vedno bistvenega pomena in povezan z dobrobitjo celotne družbe. Vemo pa, da tisti, ki imajo moč nad plodnostjo, vladajo družbi. Kot navaja Kitzingerjeva, se je teološko prepričanje, da je ženska duša neodporna pred hudičem in zlom, odražalo tudi v obravnavanju nosečnosti. Do 18. stoletja je imela Katoliška cerkev nosečo žensko za grešnico. Če je ženska v nosečnosti ali pri porodu umrla, so ji lahko odrekli pokop v posvečeni zemlji in so jo pokopali na tistem delu pokopališča, ki je bilo namenjeno morilcem in samomorilcem.

Bogovič in Skušek (1996) ugotavljata, da se je skozi vsa sedemdeseta leta in še v začetku osemdesetih delež verujočih vseskozi zmanjševal. Na osnovi podatkov, ki jih navaja Toš (po Bogovič, Skušek, 1996) se vse do leta 1983 kaže jasno izražena pozitivna povezanost med upadanjem rodnosti in sekularizacijskimi procesi. Pri spremembah v nivoju rodnosti imajo namreč čedalje pomembnejšo vlogo tudi sociopsihološki procesi, ne več samo socialni in ekonomski procesi. Delež verujočih v Sloveniji po letu 1983 kaže na ponovno oživljanje religioznosti, vendar pa rodnost še vedno upada z nič manjšo intenziteto. Avtorici navajata, da ne gre

za ponovno oživljanje krščanske ideologije, ampak za povratek h krščanski obredni tradiciji: božič, velika noč, poroke, pogrebi, krsti. Povečalo se je število vernikov, ki obiskujejo verske obrede samo ob večjih praznikih, in tudi verujočih, ki so do same Cerkve ravnodušni. Razlike med vernimi in nevernimi v načinu življenja slabijo. Oboji se ločujejo, živijo v zunajzakonski skupnosti in uporabljajo različne kontracepcijske metode pri načrtovanju družine. Glede na omenjene ugotovitve avtorici zaključujeta, da z izboljšanjem življenjskega standarda ne moremo pričakovati zvišanja ravni rodnosti.

Švabova (2001) poudarja, da materinstvo danes ni več ekskluzivna ženska identiteta in prioriteta med odločitvami v ženskem življenjskem poteku. Prav tako se ženskam ni treba osvoboditi od izkušnje materinstva, ampak od institucije materinstva. Spreminjajo se prioritete v življenjskem poteku posameznice v postmodernosti. Bolj kot za to, da se ženske ne odločajo več za materinstvo, gre za predvsem časovno fleksibilizacijo možnosti odločanja za materinstvo, ki se največkrat realizira kot odlašanje odločitve za materinstvo na poznejša leta v življenjskem poteku.

Feminizem je uspel destabilizirati utrjene opozicije in je napovedal konec sveta, razdeljenega na spole in kodirane opozicije, pravi Sukičeva (2001). Spolna identiteta je tako vse bolj fluidna, pogosto skupna tako moškim kot ženskam, transseksualna. V sredini šestdesetih je bila androgenost ključna seksualna koda. Sukičeva nadaljuje, da plavajoče, igrive, prehodne identitete postajajo bistveno manj odvisne od standardnih dejavnikov vpliva na oblikovanje socialnih identitet, saj so vse bolj vezane na procese imaginacije in fantazije. Z zgodovinske perspektive dvajsetega stoletja je mogoče reči, da se je ideologija spolnega razlikovanja prevesila v ideologijo spolne nevtralnosti. Spolna nevtralnost, kot jo opiše Sukičeva, bi lahko bila ideal tega, kar bi družbeni spol lahko predstavljal, mogoče celo konec prepada med spoloma, vendar pa se Archer in Lloydova (1982) s tem ne strinjata, ker je lahko androgina družba vse prej kot realnost. Pravita, da mora v družbi obstajati neka organizacija, znotraj katere se bodo obstajajoče skupine med sabo razlikovale. V naši družbi je za to razlikovanje osnovna enota spol. Predlagata, da bi lahko to enoto zamenjala leta (kot mogoče že velja do pubertete), vendar se bomo oklepali enostavnejšega in očitnejšega, in to je: *jaz sem ženska, jaz sem moški* in zaznave, ki so na to vezane. Zavirškova (1994) pa je mnenja, da ne glede na to, ali

se ženska odloči imeti otroka ali ne, je dejstvo, da ima ženska lahko otroka, pomembno tako za definiranje lastne podobe o sebi kakor tudi za to, kakšna sporočila bo človek na temelju biološkega spola sprejemal iz zunanjega sveta. Nekatere se za otroka odločijo in jim to predstavlja možnost, drugim predstavlja otrok nujnost. Vsem pa je skupno to, da so družbena pričakovanja usmerjena v spodbujanje rojstev in da so zato tiste, ki otroka iz kakršnih koli razlogov nimajo, označene kot nenavadne in včasih tudi kot nemoralne. Danes je za patriarhalno ideologijo sprejemljivejša ženska, ki sama skrbi za otroke, kot tista, ki je brez njih (prav tam).

Doživljanje materinstva

Ta ambivalentni odnos do materinstva, ki obstaja v patriarhalni družbi, dobro opiše Poniževa (2003) in odmeva predvsem v literaturi. Prikazovanje podob mater je tako skorajda vedno identično upodabljanju ženske, kar pomeni, da gre ali za idealizirane like, torej takšne, ki utelešajo patriarhalne predstave o dobri ženski/materi, ki se je vselej pripravljena žrtvovati, zatreti svoje lastne interese (seveda tudi lastno seksualnost), ali pa za nepreračunljive, nepredvidljive, za družbo manj sprejemljive like. Izgon ali negativno prikazovanje mater sta prisotna že v ljudski ustvarjalnosti. V pravljicah bratov Grimm so matere ali odsotne ali pa nastopajo kot zlobna bitja, največkrat v vlogi mačeh. Tudi slovenska ljudska ustvarjalnost v tem pogledu sledi evropskim tokovom; mladi Bredi streže po življenju hudobna tašča, ki se ne more sprijazniti, da sin zdaj pripada drugi ženski, in je torej primer oblastne matere, lepa Vida pa pozabi na svoje materinstvo, ko se ji zazdi, da bo njeno hrepenenje našlo svoj cilj, kar uteleša lik matere, ki ne skrbi za svojega otroka z vse zatajajočo ljubeznijo (prav tam).

Otrok je le redko izraz ugodja, ugotavlja Vojska - Kušar s sodelavkami (1993), saj na otroka gledamo predvsem skozi očala obveznosti, odrekanja ter žrtvovanja časa in lastnega uveljavljanja na njegov račun. Otroka imamo za dodatno obremenitev, ki nam onemogoča naše lastno ugodje.

Začrtani diskurz o materinstvu izpostavlja predvsem problematičnost in spornost tega, da sposobnost rojevanja – ne glede na to, ali se ženska odloči imeti otroka ali ne – velikokrat

postane odločilna za njen status in položaj v družbi ter posledično za definiranje lastne podobe o sebi.

Tako poudarjanje in povečevanje materinstva pa marsikatera ženska občuti kot pritisk, ki je lahko osrednjega pomena pri njeni odločitvi ne glede na to, ali si otroka želi ali ne. Kot meni Mojca Urek (1998), je ženska, ki se iz kakršnega koli razloga ne odloči za otroka, pogosto označena kot nenavadna, nemoralna in sebična. Istočasno pa se domneva, da si vse ženske želijo roditi ter da je največja izpolnitev, ki jo ženska lahko doseže, rojstvo otroka. Zato naj bi bila ženska, ki ni nikoli imela otrok, čustveno in osebnostno neizpolnjena. V tem kontekstu materinstvo pomeni obligacijo, nujnost, in ne eno izmed možnih izbir. Poleg tega pa vsaj začasno pomeni tudi izgubo drugih socialnih identitet (prav tam).

Kitzingerjeva (1994) pravi, da imajo danes ženske svojega otroka za zasebno razkošje. Ena od posledic takega družbenega odnosa je, da vedno več žensk pričakuje rojstvo in prve naloge materinstva v povsem poslovnem duhu. Odločene so, da bodo to stvar dobro opravile, vendar jih zanima predvsem, da bi se tako na delu kot v zasebnem življenju vrnile v stanje pred rojstvom otroka. To pogosto pričakujejo tudi delodajalci, kolegi, prijatelji in celo partner. To naj bi bila "vrnitev v normalo".

Veliko žensk ne opravi "brskanja po sebi" in se odloči za otroka kot eno izmed samoumevnih epizod v poteku svojega življenja in njegovih sosledij. Predvsem je po besedah Brajše (1987) treba materinstvo končno demistificirati. "Prava" mati morajo otroku postati oba starša, družinski člani, ožja in širša okolica, in ne le sveta in edina žena – mučenica, ki se mora izničiti kot posameznica in osebnost, da bi nam dala uspešnega potomca. Okolje pa naj neha vsiljevati svoj model materinstva, moramo ga detabuizirati in opustiti mišljenje, da je in mora biti popolno, saj taka miselnost frustrira in bremeni mater in bega otroka.

Nekatere ženske so danes prepričane, da so same in da so bile preslepljene. Gre pa bolj za to, da so sprejele dane interpretacije, mistifikacije, ideologije znanstvenikov, krščanskih nauk in (pre)samozavestnih moških za svoje. Niso razmišljale drugače. Tu je njihov, naš del krivde. Zaradi tipičnih značajskih potez so bile mogoče sprva res bolj sledljive bogaboječim vernikom, nato pa so sledile toku, ki je bil že tako močan, da je do današnjih dni ustvaril popoln vtis.

Namen raziskave in njeni okvirni izsledki

Problem znotraj te teme vidimo predvsem v tem, da pri nas doslej ni bilo izvedenih raziskav na to temo oz. se to vsebinsko polje še ni dobro tematiziralo. V Veliki Britaniji obstajajo društva članov predstavnikov "ne-staršev", obstajajo raziskave, ki skušajo ugotoviti, zakaj si samo nekatere ženske ne želijo otrok in kdo so te ženske. Problem je seveda v tem, da je to še ena izmed tem, ki jo moramo previdno "odpirati", je tabu, ki postavlja na glavo kulturno in zgodovinsko zasidrane spolne vloge, ki so do sedaj pomenile takšno, in ne drugačno žensko spolno identiteto.

Naša raziskava se je osredotočila na temo, ki je za nekatere nova, nekatere pa se z njo soočajo: ženske, ki se iz različnih razlogov niso odločile za otroke. Osnova našega raziskovalnega zanimanja so bila naslednja raziskovalna vprašanja:

- kdo so ženske, ki se niso odločile za otroke, ali jih morda združuje kakšna skupna lastnost, kako se doživljajo in kako doživljajo materinstvo, otroke,
- ali morda svojo odločitev pripisujejo vzgoji, ki so je bile deležne, in pomembnim drugim iz otroštva (kakšen je odnos z očetom in mamo),
- kakšen je njihov odnos do živali (ali imajo morda kakšno žival, ki jim nadomešča odnos otrok - mati) in vere, ki je skozi zgodovino temeljno strukturirala tradicionalno in danes konzervativno razporeditev spolnih vlog,
- s kakšnimi odzivi okolice se soočajo kot "ne-matere" in kako to doživljajo.

V raziskavi je sodelovalo 5 žensk, starih od 38 do 62 let, ki se niso odločile za materinstvo, a imajo partnerja, torej niso samske. Po izobrazbi so: specialna pedagoginja, sociologinja, vzgojiteljica, psihologinja in pedagoginja. Z njimi smo izpeljali polstrukturirane intervjuje ter jih kvalitativno analizirali po korakih, ki jih priporoča Mesec (1998).

Poglejmo okvirne ugotovitve naše raziskave o ženskah, ki so se odločile za življenje brez otrok:

- Intervjuvanke imajo kar nekaj skupnih značilnosti, če sklepamo na podobnost odgovorov na vprašanja v intervjuju. Predvsem je

podoben njihov pogled na življenje, ki so si ga izbrale, saj menijo, da so zaradi tega svobodnejše, nimajo takšne odgovornosti, kot je skrb za otroka, same izbirajo, kako bo njihov dan potekal, odvisne so same od sebe, nič jih ne omejuje ipd.

- Vse intervjuvanke se doživljajo kot srečne in zadovoljne s svojim življenjem. Pri tem je ključno, da nimajo nobenih obžalovanj glede življenja, sploh kar se tiče njihove odločitve glede otrok. Njihova življenjska orientacija je zelo optimistična, ne zmorejo pa se identificirati z ljudmi, ki igrajo žrtev, ki pasivno čakajo na rešitev svojih težav, ki vztrajajo v stvareh, ki jih ne razveseljujejo.
- Sebe so postavile na prvo mesto, ne zanima jih, kaj pravi okolica na njihovo odločitev. Menijo, da bi se prav tako lahko tudi same čudile, zakaj se nekatere ženske odločijo za otroke. Okolica težko razume njihovo odločitev. Sorodniki so potrebovali nekaj časa, da so se privadili na njihov izbran način življenja, drugim ljudem pa niso razlagale, da nočejo otrok in da ne gre za to, da jih ne morejo imeti. Težko najdejo skupno temo z ženskami, ki so matere, ker bi se te rade pogovarjale le o svojih otrocih. Drugače pa ženske, ki so matere in svoje delo dobro opravljajo, spoštujejo.
- Skozi analizo podatkov, pridobljenih z intervjuji, ni bilo mogoče ugotoviti posebnih razlogov, zakaj so se odločile za življenje brez otrok. Razlog take odločitve, kot kaže, niso nikakršne travmatične, neprijetne izkušnje iz otroštva ali življenja nasploh. Značilno za intervjuvanke je, da živijo v okolju, ki jih sprejema takšne, kot so, in so zato verjetno lažje izoblikovale in uresničevale svoje želje. Medtem ko je za nekatere ženske to otrok, je za ženske iz naše raziskave to življenje brez otrok. Gre za ženske, ki vedo, da imajo izbiro, in jih ni strah izražati se in deliti mnenje z drugimi – tudi zato, ker imajo dobro podporno okolje. Na splošno dajejo vtis odprtih oseb, ki skozi življenje stopajo neobremenjeno in brez tabu tem.
- Intervjuvanke so bile deležne različne vzgoje. Iz njihovih pripovedi je mogoče izluščiti bodisi skladno vlogo matere in očeta pri vzgoji ali pa vlogo matere, katere beseda najpogosteje obvelja v družini, in očeta, ki se strinja z ženo ter nastopa kot bolj tih, umirjen, nepredvidljiv, racionalen član družine. Ena izmed intervjuvank tudi jasno izrazi željo po tem, da bi moralo biti več

moških podobnih njenemu očetu.

- V raziskavi smo pregledali tudi teme, kot so: odnos do živali, odnos do vere in obstoječe veroizpovedi, odzivi okolice, odnos do staršev, otroštvo intervjuvank. Najbolj zanimiv je odnos intervjuvank do živali, saj se izkaže, da so živali v primeru vseh petih zgodb pomemben člen v njihovem življenju. Vse so imele oziroma še imajo vsaj kakšno žival – praviloma psa. Živalim dajejo velik pomen, si ne predstavljajo življenja brez njih in jim namenjajo pozornost, kot bi jo namenjale otroku, če bi ga imele. Nobena izmed intervjuvank ne pripada nobeni veroizpovedi. Če zase pravijo, da verujejo, verujejo v stvari, ki so vsakdanje, kot je nasmeh, ali pa verujejo v energijo, ki usmerja življenje. Ne verujejo v boga, ki ga predpostavlja širša družba. Nad religijo svoje družbe so celo ogorčene, saj skuša nadzorovati posameznika in ga zaslužniti z obljubo kazni v primeru grešenja in kršenja zapovedi.

Intervjuvane ženske na nek način opozorijo na dejstvo, da imamo vedno možnost izbire, tudi pri stvareh, ki so se že zgodile in nad katerimi predhodno nismo imeli vpliva ali smo mislili, da ga nimamo. Imamo namreč možnost lastne odločitve o tem, kako bomo stvari doživeli in kako na njih reagirali. To velja vsepovsod – doma, v službi ali v gozdu, kjer doživimo bližnje srečanje z medvedom. Skratka, potreben je le pogum, predvsem prvič, kajti kasneje imamo ob sprejemanju podobnih odločitev za sabo že izkušnjo.

Raziskava Gillespijeve (2003) ter raziskava McAllsterjeve in Clarkove (1998) dajeta nekaj rezultatov, ki predstavljajo paralele ali nasprotja v primerjavi z zgodbami intervjuvank naše raziskave. Nekatere, predvsem starejše ženske v teh raziskavah, so bile verne, zato naj ne bi imele otroka izven zakona, medtem ko intervjuvanke naše raziskave niso verne, vero kot vrsto veroizpovedi celo zavračajo ali pa jo razumejo na svoj način – vera v nasmeh, v boljši jutri.

Večina vezanih v raziskavah doživlja svojo zvezo kot zelo trdno in podpirajočo; starševstvo doživljajo kot finančno in emocionalno tveganje – intervjuvanke v tujih raziskavah se sprašujejo celo, zakaj bi imele otroka, kaj bi imele od tega; v dobrem starševstvu vidijo veliko žrtev, ki ruši ravnovesje dveh – k temu bi dodali visoka pričakovanja do materinstva in partnerstva večine intervjuvank, ki smo jih intervjuvali.

Skoraj vse ženske v raziskavi McAllsterjeve in Clarkove so bile zaposlene, vendar avtorici ne najdeta izstopajoče karijerne ambicije. Delo jim pomeni priložnost in podporo na poti neodvisnosti, ne pa način, da postanejo moderne ženske ali da želijo prevzeti moško vlogo v svetu dela. Ne gre za izbiro dela namesto starševstva – izbrale so delo, ki jim je v veselje, in izbrale so življenje brez otrok.

Skupno intervjuvankam naše raziskave in intervjuvankam tujih raziskav je, da starševstvo doživljajo kot: žrtvovanje samega sebe, odgovornost, breme, dolžnost, nesvobodo pri odločanju, saj so vezane na otroka, ki odloča o njihovem času. Mnogi jim očitajo sebičnost, ki opisuje nekoga, ki noče nositi odgovornosti do drugega. Vendar ta vtis družbe ni pravilen, saj zase pravijo, da so odgovorne osebe in da imajo rade otroke. Kritične pa so do tistih, ki imajo otroka, a so neodgovorni.

Zaključek: ženske, ki nočejo biti matere

To so predvsem ženske, ki se ne obremenjujejo s svojim načinom življenja. Odločile so se za življenje brez otrok, izbrale so stil življenja, ki ne vključuje otrok, vsaj svojih ne. Zanimivo je namreč, da zgodba vsake intervjuvanke iz naše raziskave kljub temu vključuje otroke oziroma delo z njimi. Ne gre torej za to, da otrok ne bi marale, celo rade so v njihovi družbi, niso pa pripravljene prevzeti odgovornosti za lastnega otroka. Pozornost, ki jo sicer marsikatera ženska posveča svojemu otroku, intervjuvane ženske posvečajo svojemu domačemu ljubljencu – psu. Ne zlati ribici, ne mački, ne hrčku, temveč psu, bitju, ki velja za eno tistih živali, ki je zelo odvisna od človeka. Tako v smislu fizičnega preživetja kot tudi v smislu nege, igre, naklonjenosti, bližine, ki psu zagotavlja duševno hrano in zaradi katere ne postane otožen in nesrečen. Pes zahteva torej “celega človeka”. Ta odgovornost bi se potemtakem lahko do neke mere primerjala z odgovornostjo, ki jo marsikatera ženska čuti do svojega otroka. Vendar pa po mnenju intervjuvank žival človeka ne razočara, ga ne zapusti, je večno odvisna od njega in je v tem smislu zanesljiva.

Včasih se je ženska uresničevala le preko materinstva. Miniti so morala desetletja, da se je ženska drznila zoperstaviti mogočni krščanski mitologiji, ki je pomagala konstruirati institucijo

materinstva. Ženska išče danes izpopolnitve tudi drugje. Ne samo kot mati, tudi ne samo na delovnem mestu, kot karieristka, temveč v svobodi, da si sama razporeja svoj čas, da je neomejena z dolžnostmi. Pri tem je ključno, da moderno materinstvo ne pomeni samo trenda preloženega materinstva, ampak tudi pojav ne-materinstva, kjer naletimo na drugačen pogled na žensko telo in miselnost, kot smo je vajeni. Trpeča mati spremeni izraz, vloga večne žrtve je odvržena. Sprevidi, da ima izbiro in nadzor nad lastnim telesom. In nekatere ženske zato iz svojega življenjskega načrta izključijo otroke. Sebe postavijo v ospredje, pomembne so jim lastne želje, in ne predvsem to, da bi rodile veliko otrok, po možnosti dečkov. Moderno materinstvo je preraslo okvirje mitov, ki ponujajo podobo idealne matere, lika, ki bi bil čim bolj podoben krščanski devici, a je hkrati tudi nedosegljiv.

Žensko končno definira tudi to, kakšen korak je izbrala, kakšne odločitve je sprejela stran od tega, kar ji vleva utrjen vzorec pričakovanj nasprotnega spola, religije in širše družbe. Zaradi tega je drugačna in za koga je njena vloga v svetu tudi nesprejemljiva. Vendar pa vsaka drugačnost potrebuje svoje skrivališče v tabuju, dokler je ne populariziramo in osmislimo.

Literatura

Archer, J., Lloyd, B. (1982). *Sex and Gender*. England: Penguin books.

Ardener, S. (1978). *Defining Females: The Nature of Women in Society*. London: The Oxford Womens' Series.

Bogovič, L., Skušek, Z. (1996). *Spol Ž*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, KUD France Prešeren.

Brajša, P. (1987). *Očetje, kje ste?: mit in resnica o materinstvu*. Ljubljana: Delavska enotnost.

De Beauvoir, S. (1999). *Drugi spol (1)*. Ljubljana: Delta.

De Beauvoir, S. (2000). *Drugi spol (2)*. Ljubljana: Delta.

Gillespie, R. (2003). *Childfree and Feminine: Understanding the Gender Identity of Voluntarily Childless Women*. England: University of Portsmouth, School of Social and Historical Studies.

Heinsohn, G., Stieger, O. (1993). *Uničenje modrih žensk*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Irigaray, L. (1995). *Jaz, ti, me, mi: za kulturo resničnosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Jalušič, V. (1992). *Dokler se ne vmešajo ženske...* Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Jogan, M. (1990). *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: FSPN.

Kitzinger, S. (1994). *Me matere*. Ljubljana: Ganeš.

Leskovšek, V. (2002). *Zavrnjena tradicija: ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba / *cf.

McAllister, F., Clarke, L. (1998). *Choosing Childlessness*. London: Family Policy Studies Centre and Joseph Rowntree Foundation.

Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Okički, M. (2000). *Materinstvo v luči ideologije spolov (diplomsko delo)*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Poniž M., K. (2003). *Drzno drugačna; Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta.

Rotar, B. (1987). *Pigmalionova pregreha*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Schulz, B. (1998). *Vsega so krive ženske*. Ljubljana: Debora.

Sukič, N. (2001). Androgenost – utopija seksualnih revolucij. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 29, (202–203), 331–342.

Štular, S. (1999). Mit o materinstvu. *Časopis za kritiko znanosti*, 27, (194), 65–76.

Švab, A. (2001). *Družina; od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Urek, M. (1998). Vprašanje materinstva v teoriji in praksi feminističnega socialnega dela v ženski svetovalnici. *Zdravstveno varstvo*, 37, (3–4), 163–169.

Vojska - Kušar, A. in sodelavke. (1993). *Gospa, vi pa kar doma*. Ljubljana: Župnijski urad Ljubljana Dravljce.

Wolstonecraft, M. (1993). *Zagovor pravic ženske*. Ljubljana: Knjižna zbirka Krt.

Zaviršek, D. (1994). *Ženske in duševno zdravje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Izvorni znanstveni članek, prejet avgusta 2006.